

האקטיביזם המשיחי בהגותם של הגר"א ובית מדרשו

רפאל שוח"ט

בשני העשורים האחרונים רבו הדיונים ההיסטוריים בנושא עליית תלמידי הגר"א. הדיונים שהתנהלו בין מורגנשטרן מחד גיסא¹ לבין ברטל² ואטקס³ מאידך גיסא דנו בעיקר במטרתם של תלמידי הגר"א בעלייתם ארצה, ממקורות היסטוריים נסיבתיים, וכמעט שהתעלמו לחלוטין מן ההגות הכתובה של הגר"א ותלמידיו. הבנת הגותם של הגר"א ותלמידיו בנושא הגאולה מקלה על הבנת עליית התלמידים והתנהלותם כראשי ציבור שהתיישבו בצפת ובירושלים בראשית המאה הי"ט. במונח 'אקטיביזם משיחי' כוונתי להוגה שבשבילו נושא הגאולה אינו רק עניין הגותי ואמוני מעיקרי היהדות, אלא שהוא רואה בו עניין ממשי ומעשי, ומחפש דרכים מציאותיות להגשמת יעדיה. על מנת למקד את הדיון בסוגיית האקטיביזם המשיחי קבעתי ארבעה קריטריונים להוגה משיחי

- 1 בספרי, עולם נסתר בממדי הזמן - תורת הגאולה של הגר"א מוילנא, מקורותיה והשפעתה לדורות, רמת גן תשנ"ח, הבעתי את העדפתי למונח "גאולה" על פני המונח "משיחיות" (שם, עמ' 24) המדגיש את יעדי הגאולה על פני הדמות המשיחית, אבל מכיוון שמונח זה האחרון השתרש במחקר אני נאלץ להשתמש בו.
- 2 ראו א' מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע בכתבי הגר"א ותלמידיו, אלקנה תשמ"ט, (מהדורה שנייה: ירושלים תשנ"ז); א' מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות: מעליית הרמח"ל עד הגאון מוילנא, ירושלים תשנ"ט; א' מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט, ירושלים תשמ"ה; וראו גם א' מורגנשטרן, "תיק החקירה של ש"ז פלוונסקי והפרושים בארץ ישראל", שלם, ו (תשנ"ב), עמ' 122-195.
- 3 ראו י' ברטל, "ציפיות משיחיות ומקומן במציאות ההיסטורית", גלות בארץ, ירושלים תשנ"ה, עמ' 236-249. נדפס לראשונה בקתדרה, 24 (תמוז תשמ"ב) עמ' 52-70. נדפס שוב בתוך: א' מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, ירושלים תשמ"ט; י' ברטל, "משיחיות והיסטוריוגרפיה", גלות בארץ, עמ' 250-264. וכן "משיחיות והיסטוריוגרפיה: תגובה", גלות בארץ, עמ' 286-295.
- 4 ראו ע' אטקס, יחיד בדורו: הגאון מוילנא - דמות ודימוי, ירושלים תשנ"ח. הוויכוח של מורגנשטרן הוא יותר עם ברטל מאשר עם אטקס.

- במבוא לספרי, "עולם נסתר בממדי הזמן".⁵ הקריטריונים הם:
- דיבור על מעשים ממשיים לקירוב הגאולה;
 - העדר תנאים למימוש הגאולה;
 - דיון במקומו של האדם מול מקומו של האל בתהליך הגאולה;
 - ראיית תקופתו כתקופה הבשלה לעידן המשיחי.

בספרי הנ"ל דנתי בנושאים אלה באריכות. לא הנחתי מקור של הגר"א ושל תלמידיו בנושא הגאולה שלא בדקתי אותו. אבל, כיוון שהספר דן בנושאים רבים, יש חשיבות גם להביא בקצרה את האלמנטים האקטיביסטים של הגר"א ושל תלמידיו המבליטים תפיסה משיחית זו מעבר לכל ספק.

במאמר קצר זה ברצוני להציג את עמדת הגר"א ותלמידיו בנושאים ההגותיים הקשורים לאקטיביזם המשיחי.⁶ המאמר בנוי סביב שלוש סוגיות:

א. בסוגיה הראשונה אתחיל מן הסוגיות ההגותית של תלותה או אי-תלותה של הגאולה בתנאים, כפי שהיא מופיעה בכתבי הגר"א, בכתבי בנו אברהם ובכתבי ר' יצחק אייזיק חבר, תלמידו של ר' מנחם מנדל משקלוב. סוגייה זו, כמו סוגיית מקומו של האדם מול האל בתהליך הגאולה (שאינני דן בה כאן),⁷ באה להסיר מכשול מבואה של הגאולה. אציג עמדה שאיננה ידועה דיה - את השוני בין עמדת הגר"א לזו של ר' יצחק אייזיק חבר בהבנתם את סוגיית תלות הגאולה בתשובה, ואראה את מרכזיותה של סוגיה זו בבית מדרשו של הגר"א.

ב. בסוגיה השנייה אעבור ליחס הגר"א לארץ ישראל הכולל את יחסו לגלות, את יחסו לארץ ישראל ואת חובת העלייה ארצה.

ג. בסוגיה השלישית אעבור לדיון בתהליך הגאולה, שבסופה אראה כי נושא זה לא היה עיוני בלבד, כיוון שהגר"א, ר' חיים מוולוז'ין, ר' אברהם בן הגר"א, ור' מנחם מנדל משקלוב ראו בזמנם תקופה העומדת ערב הגאולה. אסביר את רעיון תהליך הגאולה על-פי הגר"א ואת ההשתדלות שהיא צריכה בתחילתה בדרך הטבע. לבסוף, אוכיח שביחס לגאולה לא היו חילוקי דעות בין ר' חיים לבין העולים ארצה.⁸

5 שם, עמ' 30.

6 מאמר זה בא למלא שתי מטרות. האחת להבליט את המקורות האקטיביסטיים הארצי-ישראלים של הגר"א ושל תלמידיו, והשנייה, להוסיף על מסקנות היוצאות ממחקריי, מעבר למה שכתבתי בסוף ספרי עולם נסתר בממדי הזמן, (עמ' 316-324).

7 ראו ספרי, שם, עמ' 242-247.

8 ראו על כך מאמרי, "דמותו של הגר"א מוולנא על-פי ר' חיים מוולאז'ין מציאות או פולמיקה", דעת 67 (2010). ששם התייחסתי לסוגיה זו.

סוגיה ראשונה - תלות הגאולה בתשובת העם

התניית הגאולה בדבר כל שהוא, פירושו שבלעדי הדבר הזה לא תהיה גאולה לישראל. ולכן כל הוגה משיחי ינקוט בעמדה הברורה של אי תלותה של הגאולה בדבר כל שהוא. בתלמוד מופיעה מחלוקת מפורסמת בשאלת תלות הגאולה בתשובה:

אמר רב: כלו כל הקיצין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים. ושמואל אמר: דיו לאבל שיעמוד באבלו. כתנאי, רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה נגאלין ואם לאו אין נגאלין, אמר ליה רבי יהושע: אם אין עושין תשובה אין נגאלין? אלא הקב"ה מעמיד להן מלך שגזירותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירין למוטב.⁹

יוכח האמוראים בני הדור הראשון בבבל בשאלת תלות הגאולה בתשובה, משווית בגמרא למחלוקת התנאים, ר' אליעזר ור' יהושע. אבל לכאורה יש הבדל גדול ביניהם. לפי דעתו של רב, אין גאולה מבלי תשובה, כדעתו של ר' אליעזר, אבל לפי דעתו של שמואל נראה שאין צורך כלל בתשובה, ואילו ר' יהושע טוען שאם אין העם שב בתשובה מרצונם, הקב"ה כופה עליהם לשוב בעזרת מלך "שגזירותיו קשות כהמן" והם שבים. נחזור לנקודה זו בהמשך.

הגר"א נוקט בעמדה חד משמעית בשאלה זו וכותב:

הענין כי יש קיצין בכל דרא לפי הזכיות של פקודין וכמ"ש היום אם [בקולו תשמעו] אבל קץ האחרון לא תליא בתשובה אלא בחדס [של הקב"ה] כמ"ש ואעש למען שמי וכו', וכמ"ש בתפילה [ומביא גואל לבני בניהם] למען שמו באהבה והוא גם כן בזכות אבות.¹⁰

המעניין בעמדה זו הוא שבעצם הגר"א אוחדו בשיטת רב, הסובר שיש קיצים של גאולה בכל דור, אבל הוא מגיע למסקנה הפוכה - שעכשיו כלו הקיצים, ואין הגאולה תלויה בתשובה יותר. הגר"א בעצם מפרש סוגיה זו בעקבות תיקוני זוהר המהפך את דברי רב: "דקץ אית בכל דרא ודרא כפום זכוון דלהון בכל מאריה דדרא... ואם חובין מתרבין עלה אדחייא פורקנא עד דרא אחרא ובג"ד [=ובגין דא] כל הקיצים כלו וכולא תליא בתיובתא ובזכוון

9 סנהדרין, צו ע"ב.

10 ראו תקו"ז עם ביאור הגר"א, וילנא תרכ"ז, עד ע"א, ד"ה "לליבי גיליתי".

דמידות דכל דרא ודרא.¹¹ בעל תיקוני זוהר הופך לגמרי את דברי רב. לפיו, דברי רב: "כלו כל הקצים ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים" פירושו - שהקיצים הללו היו תלויים בתשובת העם. כפי שביאר זאת הגר"א: "...דכל קיצין שתולין בכל המידות תליא בתשובה ואם אינן עושים תשובה [אין הקץ מתממש]... אבל קיצא דעמודא דאמצעייתא [הקץ האחרון] אין תליא בתשובה."¹²

וכך מסכם הגר"א את העניין באומרו: "אבל קץ האחרון לא תליא בתשובה אלא בחסד כמ"ש למעני למעני אעשה (ישעיהו מח, יא) וגם בזכות אבות. וז"ש וזכר חסדי אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו."¹³ בתפילת העמידה הנאמרת שלוש פעמים ביום, נאמר שהקב"ה יביא גואל למען שמו. זה מבוסס על הפסוק בישעיהו שהביא הגר"א לעיל: "ואעש למען שמי" (יחזקאל כ, ט) וכן "למעני למעני אעשה" (ישעיהו מח, יא). הגר"א ממשיך רעיון זה וקושרו למקור במסכת סנהדרין המדבר על שתי תקופות אפשריות לגאולה. הפסוק בישעיהו: "הקטן יהיה לאלף והצעיר לגוי עצום, אני ד' בעתה אחישנה" (ישעיהו ס, כב), מפורש בגמרא: "רבי יהושע בן לוי רמי: כתיב 'בעתה' וכתוב 'אחישנה'? זכו - אחישנה, לא זכו - בעתה."¹⁴ יוצא שיש שתי אפשרויות של גאולה. אם העם זוכה לכך, הקב"ה מחיש פדות עמו, ואם לאו, הוא מביא גואל לבני בניהם בעת שנקבע לכך מראש. וכך מסכם הגר"א את העניין באומרו: "וזמן דשוי קוב"ה לא תליא בזכותו - כמ"ש 'זכו - אחישנה, לא זכו - בעתה'."¹⁵ וכך כותב הגר"א בפירושו לספר חבקוק: "אם יתמהמה בימי אשור [...] חכה לו כמ"ש בעתה אחישנה. זכה - אחישנה. לא זכה - בעתה. וזה יתמהמה שלא זכו שיהא אחישנה, אפ"כ חכה לו שיעשה בשבילו כמ"ש למעני למעני אעשה כי בוא יבוא - משיח. ואמר בוא יבוא - משיח בן יוסף ומשיח בן דוד."¹⁶

רעיון זה התקבל גם על ידי תלמידיו. ר' ישראל משקלוב כותב: "גילה לנו האלקי רשב"י בתיקונים דפורקנא בתראה למענו יעשה וכמו שסדרו לנו אנשי כנסת הגדולה בתפילה - ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה, וכ"ש [ישעיהו מח, יא: למעני] למעני אעשה

11 ראו תקו"ז ותקו"ח עם ביאור הגר"א, וילנא תרכ"ז, ג ע"ב.

12 תקו"ח שם, בד"ה "ללבי גיליתי", לעיל הערה 9.

13 ראו ר' יצחק בן אברהם מאלצאן, אבן שלמה, וורשה תרמ"ז, פרק יא, פסקה ט והשווה עם דברי הגר"א לעיל הערה 9.

14 סנהדרין, צח ע"א.

15 שם, בד"ה: "אבל קץ".

16 כת"י סנט פטרבורג, ס' 387, בהס"ל סימן 53536, ד ע"ב. רעיון הגאולה בחסד ולא בזכות מובא גם בביאורו של הגר"א לישעיהו, וכך נכתב שם: "ציון במשפט תפדה וגו'. אבל ושביה ר"ל השבים לציון מן הגלות, והם שבי פשע, יפדו בצדקה, ואינו לפי המשפט." ראו ש' גאטעסמאן, "השמשות הגר"א ישעיהו", ישורון ד, (תשנ"ט), עמ' יט.

ולמען לא יתחלל שמו הקדוש."¹⁷ וכך כותב גם ר' אברהם בן הגר"א:

את צמח דוד עבדך מהרה תצמיח וקרנו תרום בישועתך: כ"ש ביום ההוא אצמיח קרן לדוד עבדי [ראה יחזקאל כט, כא; תהלים קלב, יז] ... כי ישועה באה בלא עזר וסיבה כלל ורז"ל אמרו בעתה אחישנה - זכו אחישנה, לא זכו - בעתה. ואם זכו יבוא משיח בעזר ה' לזכותם, ואם לא זכו אז יהי' מושיע להם בלא סיבתם וזה יקרא תרום בישועתך - שאין לנו זכות, כי לישועתך, קוינו כל היום. גם אם יש בידינו איזה זכות אין אנחנו בוטחים בזכותינו ולא נשענין במעשינו, רק לישועתך אנחנו מצפים. בא"י מצמיח קרן ישועה שאתה מצמיח קרן של ישועה בלא עזר המקבלים.¹⁸

"בלא עזר המקבלים" הכוונה היא ללא צורך של תשובה ותפילה של העם, כפי שכתב: "אין אנו בוטחים בזכותינו."¹⁹

גם ר' חיים מוולוז'ין תפס את שיטת ר' אליעזר שיש גאולה לישראל בכל מקרה:

כי בהיות ישראל שרוים על אדמתם איש תחת גפנו ותאנתו בלי דאגת הפרנסה, בנקל היה יכול כל איש לשום על לב לתקן נפשו העלובה בעסק התורה והמצוה, אבל עתה מרוב טרדת הפרנסה, גורם בטול התורה והמצוות וע"כ מתאחר הגלות מאד, וזה ששאלו מילחא כי סריא, היינו כיון שמחמת הגלות אתם מרבים יותר עוונות מבתחילה, וצריך גם על העוונות של הגלות עוד יסורין למרקן, וא"כ אין לדבר סוף ח"ו ובמאי מלחי לה שיהיה לכם תיקון ע"ז [על זה]. והשיב להם ריב"ח בשלייתא דכודנייתא, רמז לחבלי לידה של עקרה, כמאמר הנביא רני עקרה לא ילדה כי ישראל נקראים בגלות המר עקרה לא ילדה, כמשחז"ל שהקב"ה מעמיד להם אדם קשה כהמן ויחזרו בתשובה.²⁰

שיטה מיוחדת לו לר' יצחק אייזיק חבר, תלמיד ר' מנחם מנדל משקלוב, להבנת הסוגיה

17 ראו א' יערי, "איגרת ר' ישראל לעשרת השבטים", איגרות א"י, ת"א תשל"א, עמ' 353.

18 כת"י בית הספרים הלאומי בירושלים, המכון לכתבי יד, מספר 172, דף 33ב.

19 וכאן אני חלוק על ידידי א' מורגנשטרן שהבין מכאן כי ר' אברהם הוא נגד השיטה האקטיביסטית ("בין בנים לתלמידים: המאבק על מורשת הגר"א ועל האידיאולוגיה - תורה מול ארץ ישראל", דעת 35 (תשס"ד), עמ' 116. כאמור, הכוונה כאן היא לתפילה ומצוות שהיא "עזרת המקבלים" להחשת הגאולה. את זה שולל ר' אברהם כתנאי לגאולה, כאביו הגר"א.

20 ביאורי ר' חיים מוולוז'ין, ראו נ' פעפער, הגדה של פסח עם פירושו הגר"א מוולנא ותלמידיו, ניו יורק תשס"ב, עמ' קעה.

במסכת סנהדרין. כזכור, רב טען שאין גאולה לישראל מבלי תשובה ומעשים טובים כשיטת ר' יהושע, ואילו שמואל צעד בעקבות ר' אליעזר שהגאולה תבוא בכל מקרה, אלא שהקב"ה יחזירם למוטב גם אם אין העם זכאי לכך. ר' יצחק חבר תמה על סוגיה זו וכתב:

לפי פשט המובן בתחי[לת] הענין הוא תמוה מאוד, וח"ו לומר שיהי' רב סובר כן שקץ של משיח תלוי בבחירת ישראל בתשובה שלא יהי' קץ מבורר למשיח, שהרי כל הנביאים מלאים מהבטחות היעודים הללו שא"א [שאי אפשר] לפרשם שתלוי בבחירה, שאם תלוי בבחירה לא שייך לשון הבטחה מקוימת, רק כתנאי כענין אם בחוקתי תלכו וכו'... ועוד יקשה דרב אדרב דהוא גופי' קאמר לקמן [סנהדרין צח ע"ב] אין ב"ד [בן דוד] בא עד שתתפשט המלכות על ישראל ט' חדשים, וא"כ יוכרח שס"ל [שסבירא ליה] שיש קץ מעותד לזמן המוגבל.

ר' יצחק חבר תמה איך בכלל חשב רב מלכתחילה שהגאולה תלויה במשהו. שהרי הקב"ה הבטיח על-ידי נביאיו שהגאולה בוא תבוא, ולפי רב יש אפשרות שלא תהיה גאולה; יוצא שדברי הנביאים שקריים ח"ו. מן הטעם הזה טוען ר' יצחק חבר שגם רב וגם ר' אליעזר, שהודו לשיטת שמואל ור' יהושע, לא התכוונו מלכתחילה לומר שהגאולה תלויה בתשובה אלא ביקשו לומר שאם אין ישראל עושים תשובה תתרחש הגאולה בעתה רק ליחידי סגולה,²¹ אף כי סופם שגם הם הודו שאין הגאולה תלויה בתשובה כלל. ובצורה קיצונית יותר הוא כותב בפירושו להגדה של פסח:

כי ב' זמנים לגאולה - האחד אם עושים תשובה, מיד נגאלין בדין ומשפט אמת, שאין בו יתרונות כלל, והב' בעתה - והוא בחסדו ית' למעני אעשה ואף אם עושים תשובה שנגאלים בזכותם מ"מ [מכל מקום] הוא מצד מדת טובו ית' שע"פ דין אין תשובה מועלת...²² ואנו בטוחים להגאל אף אם לא נהיה זכאין, בעתה ע"י יתברך כמ"ש למעני למעני אעשה וז"ש [וזהו שכתוב] כי ד' גמל עליכי.²³

21 אפיקי ים, ירושלים תשנ"ד, עמ' תפא-תפכ.

22 ראו יד חזקה - ביאור להגדה של פסח, ורשה תר"ב, מה ע"א. מדברי הגר"א בדבר חזרתו של עם ישראל בתשובה לפני הקץ האחרון ואחרי זמן הקצין המוקדמים, ניתן להבין שאפשר לקצר את תהליך הגאולה האחרונה ובכך להקדימה, אבל היא חייבת להיות במחצית השנייה של האלף השישי. על-פי פירוש זה נמצא שוני בין שיטתו ובין שיטת ר' יצחק אייזיק חבר. ועוד הבדלים קיימים בין שיטת ר' יצחק חבר ובין שיטת הגר"א בעניין תהליך הגאולה. ראו ספרי, עולם נסתר בממדי הזמן, עמ' 200-204.

23 שם, מז ע"א.

על-פי הגר"א, אין התשובה עומדת כתנאי לביאת גואל לאחר שכלו תקופות שהעם יכול היה להחיש את הגאולה, אבל לפי ר' יצחק חבר, לאחר סיום מועד הקיצים שהיו תלויים בתשובה, הגאולה האחרונה איננה תלויה בתשובה, וגם אין תשובה מועילה להחשתה. רעיון זה האחרון, לא מצא חן בעיני ר' שלמה אלישוב, שראה בעצמו ממשיך דרכו של הגר"א בתורת הקבלה. הוא כתב שגם בגאולה ב"עתה" יש מקום לתשובת העם לזרו את התהליך, וכך הפסוק יובן על-פי פשוטו. "בעתה אחישנה" שגם את מועד הגאולה בעתה יחיש:

ושעור העטרה על היסוד [שעור זמן תהליך הגאולה כמוסבר בספרי] הוא ידוע לכל טועמי טעם עץ החיים (והרי הוא ג"כ משך זמן רב). וכל אותה הזמן הוא הכל כלל הקץ דבעתה. וזהו פשטות הכתוב: (ישעיה ס, כב) אני ה' בעתה אחישנה. ור"ל כי הכתוב מבטיח שלא יומשך כל הזמן כולו דבעתה אלא שיחיש עת פדיון עכ"פ [על כל פנים]. אבל יהיה (מעתה) האחישנה ג"כ רק בעתה עצמה, והרי יתקיים שניהם, בעתה אחישנה וזהו ג"כ מה שנאמר (חבקוק ב, ג) ויפיח לקץ ולא יכזב אם יתמהמה (ר"ל גם אחר הגיע הקץ דבעתה) - חכה לו. כי בא יבא לא יאחר. ור"ל שלא יאחר עד סוף כל הזמן דבעתה כולו ח"ו אלא שיהיה אחישנה ג"כ עכ"פ וכו'.²⁴

כיוון שאין הגאולה תלויה בתשובה, ברור היה לגר"א שגאולה תבוא דווקא בדור שכולו חייב, החסר זכות להחשת הגאולה. וכך מעיר הגר"א בעקבות דברי רבי יוחנן: "אין בן-דוד בא אלא בדור שכולו זכאי או כולו חייב".²⁵

ולעולם לא היה לישראל בשלמות [כלומר הלבנה] עד שלמה ואתפגים בסוף ימיו והיה הולך וחסר, וכן בגלותם כמ"ש ואף וכו' [גם זאת בארץ אויביהם] לא עזבתים וכו' והכל משום דמעשה אבותיהם בידיהם, אביך הראשון חטא וכמ"ש ל' צ"ח ב', אבל בימי חבלי משיח והיתה עת צרה ליעקב [וממנה יושע] כנ"ל וכמ"ש אין בן-דוד בא אלא בדור שכולו זכאי או דור שכולו חייב, וודאי אוספן השני וכמ"ש בפ' שמות ז' ב' יסתכל מאן אינון דקיימין בהדה בכל אינון דמשתכחין עמה ככל עובדוי דכל חד וחד ולא אשתכח זכאי כו'.²⁶

24 ר' שלמה אלישוב, הקדמת ושערים, פיעטרקוב תרס"ט, השמטות והוספות קו ע"א. רעיון זה מופיע גם בספר קול התור המיוחס לר' הלל משקלוב, ירושלים תשנ"ד.

25 סנהדרין צח ע"ב.

26 תיקוני זוהר עם ביאור הגר"א, וילנא תרכ"ו, קכו ע"א, ד"ה: "ואית דפיקו דעץ הדעת", ההדגשה בטקסט שלי.

מאחר שלפי ר' יוחנן יש שתי אופציות, שהגאולה תבוא או בדור שכולו זכאי או בדור שכולו חייב, מבהיר הגר"א שהדבר יתרחש בוודאי "באופן השני", כלומר בדור שכולו חייב. ובמקום אחר בפירושו לתיקוני זוהר מוסיף הגר"א שדור הגאולה יהיו ריקים מתורה:

ואחרין כלהו וכו' - ר"ל שכל ישראל יהיו באותו זמן ריקים מכולהו ולא יהיו בהן אחד באורייתא ובנבואה. רק משה ואלו השני משיחין... שמשה הוא דרגא דאורייתא וב' משיחין דרגא דנבואה נצח והוד... ומשה יגין על העיר ירושלים וב' משיחין על ישראל שהן משפחה.²⁷

ולבסוף, יש לשאול, מה פשר האמירה שישראל יהיו ריקים, והגאולה תבוא ללא תשובה ומעשים טובים. וכי לא חשב הגר"א שחובה על העם לשמור מצוות בעת הגאולה? אלא שהכוונה היא ברורה. על פי הגר"א, תשובה ומעשים טובים אינם תנאי להבאת הגאולה, אבל הם בוודאי אחד מיעדי הגאולה. אפשר להבין בכך את דברי ר' אליעזר ש'הקב"ה מעמיד עליהם מלך שגזרותיו קשין כהמן, או אפשר להבין את דברי הגר"א כדברי הרמב"ם בהלכות תשובה ש"מובטחים אנו שעתידיים ישראל לעשות תשובה", אבל אין זה תנאי לביאת גואל.

ר' מנחם מנדל משקלוב ניסה לתרץ שאלה זו באופן אחר. בדרכו שך המהר"ל מפראג²⁸ הוא טען שחטאי ישראל מעולם לא היו כמזיד, ובעצם אינם נחשבים לחטאים, ולכן אפשר לסלוח להם בנקל:

כי הנה הא"ף [81] ועברה של ישראל יהיה כס"א [81] של רחמים, להיות [ה'] עובר על פשע ויימא [ויאמר] סלחתי, ומתהומות הארץ תשוב תעליני שיתעלה ה' מתהום וישאר עש"ז אב"י אדו"ם מ"ת... שלא יהיה מאריך האף לרשעים והיננו להגויים... אבל ישראל יסלח חטאתם אשר ישאיר כי לא חטאו כלל וחטאתם אינם דומים לחטאת א"ה [אומות העולם] ועושים תשובה תיכף ומתחרטים ומתודים ומקבלים על עצמם צער יותר ממה שגזר הקב"ה... מדת הדין בעצמו יליץ בעבור ישראל בסוד יצח"ק ב"ן אברהם ימליץ בעבור ישראל ויברך את ישראל וחשך כיום יאיר... ויתגלה שהכל לטובה והכל בשביל ישראל.²⁹

27 תקו"ח עם ביאור הגר"א, וילנא תרכ"ו, לו ע"א-ע"ב. ההדגשה שלי.

28 מהר"ל, נצח ישראל, ירושלים תשל"א, פרק ב, עמ' יד.

29 דרך הקודש, ירושלים תשנ"ט, עמ' צט-ק.

סוגיה שנייה - היחס לגלות

הגר"א ראה בגלות חורבן היהדות והתורה. הוא גם חשב שבני תקופתו הגיעו עדי הנקודה השפלה ביותר של הגלות. וכך הוא כותב בפירושו לספרא דצניעותא:

כי יחזקאל אמר בדרך חידה שהי' בחו"ל ובסוף הבית, וזכרי' מראות סתומים, ואין אתנו יודע עד מה עד יערה ר"מ [רוח ממרום] כי מעת שחרב הבית יצא רוחינו עטרת ראשינו ונשארנו גוף שלה בלא נפש ויצאיה בח"ל הוא הקבר והרימה מסובבת עלינו ואין בידינו להציל מן האומות שאוכלי' בשרינו... ומ"מ [ומכל מקום] היו חבורות וישיבות גדולות עד שנרקב הבשר והעצמות נפזרו פיזור אחר פיזור, ומ"מ היו עדיין העצמות קיימין שהן הת"ח שבישראל, מעמידי הגוף... עד שנרקבו העצמות ולא נשארו אלא תרוד רקב מאתנו ונעשה עפר, שחה לעפר נפשינו, ואנחנו מקוים עתה לתח"מ [לתחיית המתים], התנערי מעפרך קומי כו', ויערה רוח ממרום עלינו.³⁰

הגר"א דיבר גם על הריקנות הרוחנית שנוצרה במשך הגלות, בבחינת "גוף בלא נפש", וגם על המצב הפיסי הקשה: "ואין בידינו להציל מן האומות". לדבריו, הבשר מסמל את הישיבות המקיימות את הגוף הלאומי של ישראל בגולה; וגם בתחום זה, לדעתו, התדרדר המצב ונשארו רק מעט תלמידי חכמים, שהם כמו עצמות פזורות: "ומ"מ [ומכל מקום] היו חבורות וישיבות גדולות עד שנרקב הבשר והעצמות נפזרו פיזור אחר פיזור, ומ"מ היו עדיין העצמות קיימין שהן הת"ח שבישראל, מעמידי הגוף".³¹ הוא מתאר כאן תהליך של התפרקות אטית. קודם התפרקו הישיבות הגדולות ונשארו רק תלמידי החכמים בודדים; ולאחר מכן הלך גם מספר תלמידי החכמים והתדלדל, "עד שנרקבו העצמות ולא נשארו אלא תרוד רקב מאתנו ונעשה עפר, שחה לעפר נפשינו, ואנחנו מקוים עתה לתח"מ, התנערי מעפרך קומי כו', ויערה רוח ממרום עלינו".³² התורה, לדברי הגר"א, הולכת ונשכחת, בגולה ואין אלא ולקוות לתחייה רוחנית כללית של העם ולחכות לה.

30 ספר הדרת קודש כת"י מוסד הרב קוק 726, בהס"ל סימן 25832, מב ע"א; כן ראו בליקוטים שבסוף פירושו הגר"א לספרא דצניעותא, ווילנא תרמ"ב, לח ע"ב.

31 שם.

32 שם.

היחס לארץ ישראל

ארץ ישראל זוכה למקום מיוחד במשנתו של הגאון, וכתביו מלאים שבח והערצה לארץ ישראל המתבטאים באופנים שונים. חז"ל כבר הפליגו בשבח ארץ ישראל, בגודל מעלת הישיבה בה, בתיאור השכינה השורה בה ובשבח תורתה וחכמתה; ויכול אפוא אדם לחשוב שאם הביא הגר"א מדרשי חז"ל על מעלותיה, הוא לא חרג מן הנוהג הנורמטיבי מימי חז"ל ועד ימיו. עם זאת אין לשכוח שכל פרשן בוחר איזה מקור להציג, והגר"א הרבה לצטט מקורות חז"ל שעסקו בשבח ארץ ישראל - וכך מתבהרת דעתו על נושא זה.³³ זאת ועוד לא אחת פירש הגר"א את הכתוב כאילו מדובר בשבח ארץ ישראל, גם אם לא התכוון פשוטו של מקרא לעניין זה. ואין להתעלם מן העובדה שבמשנת הגר"א יצא יחסו לארץ ישראל מגדר דיבור ובא לכלל מעשה. הוא עצמו ניסה לעלות ארצה, ורבים מתלמידיו עלו אליה בשנים תקס"ח-תקס"ט - צעד שהיה מעוגן בעולם הגותי שבמערכת מושגיו יחס לארץ ישראל ערך רב, אם לא מרכזי. על הפסוק: "אשריך ישראל מי כמוך" (דב' לג, כט), הוסיף הגר"א סיבה משלו מדוע צריך ישראל להיות מאושר - שהרי סיבה אחת כבר כתובה בסופו של הפסוק: "עם נושע בה" - וקבע: "בהעברת הירדן, שזכו בה לכונוס לארץ ישראל, כמו שנאמר ואשרו אתכם כל-הגוים כיתיהו אתם ארץ חפץ אמר ה' [צבאות, מלאכי ג, יב] ור"ל ארץ חפץ, שחפץ בה ה' יתברך.³⁴ הרגשת האושר של ישראל, מקורה אפוא, לדברי הגר"א, בעובדה שהוא זכה לארץ ישראל שניתן לה יחס מיוחד עם הקב"ה. והוא לא הסתפק בכך ועוד הוסיף:

ושבחה מבואר בכל התורה³⁵ ארץ חמדה טובה ורחבה כו'³⁶ כי הארץ אשר אתה בא שמה כו', כמו שנאמר לאינפל דבר מכל הדבר הטוב אשר ידבר ה' אל בית ישראל, הכל בא [יה' כא, מג]. וכל תשוקתו של משה היה לכונוס בה, כמו שאמר אינני עבר את הירדן ואתם עברים וירשתם [דב' ד, כב].³⁷

33 ראו לדוגמה, תפיסה אחרת אצל הרש"ד הירש, *אגרות צפון*, בני ברק תשמ"ט, אגרת ט, שהתעלם ממאמרי חז"ל על ששיבחו את ישיבת ארץ ישראל אפילו בטומאה, וכתב ששיבת ארץ ישראל היא אמצעי להשגת מטרת חיי הרוח בלבד. על הגותו של הירש על ארץ ישראל ראו ר' הורביץ, *יהדות רבת פנים: ספרות והגות*, באר שבע 2002, עמ' 387-407.

34 *אדרת אליהו* לספר דברים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 861.

35 לדוגמה, דברים ח, ז.

36 ברכה ראשונה מברכת המזון.

37 *אדרת אליהו*, שם, שם.

על הפסוק: "כי ה' אלקיך מביאך אל ארץ טובה" (דב' ח, ז) כתב הגר"א: "אזירה טוב, יפה נוף, אקלים מזוג, משוש כל הארץ, היפך מה שאמרו המרגלים שהוציאו דבר רעה. ומה היא הרעה? ארץ אכלת יושביה [במד' יג, לב] - אזירה רעה".³⁸ ועל הפסוק: "וממגד ארץ ומלאה (דב' לג, טז) כתב: "ארץ ומלאה - היא פירות ארץ ישראל שנאמר ומלא ברכת ה'".³⁹ ובפרשת האזינו מצא הגר"א מקום לשבח את הארץ, וכך כתב על הפסוק: "ירכיבהו על במתי ארץ" (דב' לב, יג): "פירוש, הכניסם לארץ ישראל והמשילים על ארץ ישראל... ויאכל תנובות שדי - הם פירות ארץ ישראל המשובחים".⁴⁰ ועוד כתב על פסוק זה: "דבר אחר... ירכבהו על במתי ארץ. זה התורה בכלל כמו שאמרו" שאין תורה כתורת ארץ ישראל".⁴¹ בפירוש על פסוק זה המצוי בכתב יד מובאים הדברים בלשון שונה מעט: "ירכבהו על במתי ארץ. פירוש ששכנם על ארץ ישראל שגבוה מכל הארצות. ויאכל תנובות שדי - שהאכילם פירות ארץ ישראל... וכל זה שבח ארץ ישראל שיהיו ענבים הרבה עד שהיין יהיה זב מהם בלא כתישה".⁴²

הגר"א הביע את הערצתו לארץ במכתבו "עלים לתרופה" ששיגר מן הדרך לארץ ישראל: "ואני ת"ל [תהילה לאל] יתברך נוסע לארץ הקדושה שהכל מצפים לראותה, חמדת כל ישראל וחמדת השי"ת [השם יתברך], כל העליונים והתחתונים תשוקתם אליה, ואני נוסע לשלום ברוך ה'".⁴³ מעלתה של ארץ ישראל בנבואה ובקדושה ידועה, ועל זה כתב הגר"א:

וגילוי של תורה הוא בארץ כמו שאמרו אורא דא"י מחכים⁴⁴ וגם הנבואה אינה שורה אלא בא"י, ולכן ברח יונה, כמו שאמרו, ראוי רבינו שתשרה עליו שכינה, אלא בבל גרמה לו,⁴⁵ וכמו

38 *אדרת אליהו*, שם, עמ' 609.

39 *אדרת אליהו*, שם, עמ' 778.

40 *אדרת אליהו*, שם, עמ' 688.

41 בראשית רבה טז, ז.

42 *אדרת אליהו*, שם, שם.

43 כת"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, סי' 5197, בהס"ל סימן 29976, מז ע"ב.

44 "עלים לתרופה", הוצאה ראשונה - מינסק תקצ"ו, ההדגשה שלי. במהדורת ורשה תרט"ו כתוב: "ואני נוסע בשלום ברוך ה'". נראה לי כי מהדורת מינסק היא הנכונה על פי מסכת ברכות סד ע"א. ראו י' אברהמס, *צוואות גאוני ישראל*, פילדלפיה 1926, עמ' 312.

45 בבא בתרא קנח ע"ב.

46 מו"ק כה ע"א.

שנאמר, 'מלכה ושריה בגוים אין תורה, גם נביאיה לא מצאו חזון מה' [איכה ב, ט]. אבל כשהיו ישראל בארץ היה גוי אחד. וכן לעתיד לבא במהרה בימינו אמן יהי רצון, כמו שאמרו בזהר, אימתי גוי אחד? בזמן שהן בארץ.⁴⁷ וכן התורה לא נתנה אלא לישראל בהר סיני, וזהו שכתוב כאן אלינו בחורב.⁴⁸

ובעקבות הספרי,⁴⁹ כתב הגר"א כי עיקר קיום המצוות הוא בארץ ישראל:

כי עיקר קיום המצוות תלוי בארץ, רק עתה מחויב כל אדם לשנות ולידע עשיית המצוות אשר יצטרך לעשותם כשיבוא לארץ. ואם תאמר: מה לנו לחזור כל הימים, כאשר נבוא לארץ ישראל או נחזור לעשות? על זה נאמר - למען תחיון. בזכות שתחזרו ותלמדו בחוץ לארץ.⁵⁰

חובת העלייה לארץ-ישראל

הגר"א דיבר במקומות אחדים על הצד המעשי של העלייה לארץ. וכך, למשל, הוא כתב בפירושו למגילת אסתר על געגועיו של מרדכי לחזור ארצה.

אשר הגלה מירושלים: אומר כאן ג' פעמים: אשר הגלה מירושלים... אשר הגלתה... אשר הגלה, להודיע חובת א"י עליו, שבכל פעם חזר לירושלים והיה נגלה ג' פעמים. וז"ש בגמרא שגלה מעצמו, כלומר, מדעתו, שחזר לא"י, משום כך נגלה פעם שנית, וכן פעם שלישית.⁵¹

שלא כפשוטה של סוגיית הגמרא, פירש הגר"א את דברי חז"ל שמרדכי גלה על דעת עצמו, בתור חזרה שלו לארץ-ישראל, ועל כן היו צריכים להגלותו שוב ושוב.

הגר"א טרח להראות שמצוות ישיבה בארץ-ישראל חלה אף בזמננו. על דברי ר' יוסף קארו

47 זוהר, ח"ב, טז ע"ב.

48 אדרת אליהו, עמ' 536. ראו גם מדרש ספרי, פרשת עקב, אות לו, "למה נקרא שמה תבל ע"ש תבלין שבתוכה. איהו תבלין שבתוכה? זו תורה. שנא' בגוים אין תורה, מכאן שהתורה בא"י. נראה שהשילוב של תורה עם ארץ ישראל יש בו כוח מיוחד. כפי שאמר הגר"א: "ד' אמות של הליכות ביהמ"ד מכפר עון בארץ-ישראל והמאור שבה מחזיר למוטב." ראו ריבלין, הצדיק רבי יוסף זונדל מסלאנט, ירושלים תרפ"ז ותשמ"ג, עמ' קיב.

49 ספרי עם ביאור הגר"א, וילנא תרכ"ו, פרשת עקב אות מ, סה ע"ב.

50 אדרת אליהו, עמ' 607.

51 פירוש הגר"א למגילת אסתר, וורשה תרמ"ז, פרק ב, ו, ט ע"ב.

בשולחן הערוך: "יש מי שאומר דהא דכופין לעלות לא"י היינו כדאפשר בלא סכנה", כתב הגר"א: "הא לאו הכי, אפילו בזמן הזה כופין בין איש ובין אשה... והכל לפי העניין".⁵² ובעקבותיו פסק הפתחי תשובה שם שיש חובה לעלות ארצה אף בזמן הזה.

סוגיה שלישית - הגאולה כתהליך

החידוש הגדול שהחל במחשבת המשיחיות מאז האר"י ז"ל היה בהורדת דגש הגאולה מן המשיח אל היעדים. אין חולק על כך כי כתבי האר"י הם משיחיים ביסודם, אבל כבר עמדה על כך רוגנית מרוז כי בכתבי האר"י אין דיבור על דמותם של המשיחים. רמח"ל פיתח את רעיון תהליך הגאולה בעקבות הזוהר והאר"י, והגר"א צעד בעקבותיו. הגאולה העתידה משולה לגאולת מצרים. "כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות" (מיכה ז, טו). לאחר הסיפור המקראי, חכמינו הנציחו את ספור יציאת מצרים בהגדה של פסח. ההגדה משחזרת את סיפור יציאת מצרים, אלה שגיבור הסיפור, משה רבנו, אינו מוזכר בה כלל חוץ מהבלעת שמו באחד הפסוקים שבה. גם במקרא אין מקום קבורתו של משה רבנו ידוע. יש כאן אמירה חינוכית חשובה, כלשון חכמינו בהגדה של פסח, על הפסוק בשמות יב, יב: "אני ולא מלאך, אני ולא שרף, אני ולא שליח". האל הוא שהוציאנו ממצרים ולא משה רבנו. כאמור, מאז האר"י הדגש עבר מן המשיח לגאולה עצמה כתיקון העולם והעם. בכתבי הרמח"ל והגר"א הדגש הוא על התהליך ולא על המשיח כדמות. יש אמנם עניין רב בדמותו של משיח בן יוסף, אבל לא ברור על פי הגר"א אם מדובר בתקופה כשיטת קול התור, או בהרבה אנשים שונים כשיטת רמח"ל. על משיח בן דוד נכתב מעט מזעיר.

מחקר המשיחיות התעניין בעיקר במשיחי השקר כגון שבתי צבי והפרנקיסטים. הדגש עמד על הדמות הכריזמטית של המשיח. המילה משיחיות שהוטבעה לעיסוק מחקרי זה כבר טומנת בחובה דעה קדומה לגבי העיסוק בנושא הגאולה. ולכן כתבתי בראשית ספרי שיש להעדיף את המונח גאולה על פני המונח משיחיות. הגאולה כתהליך יש בה אמירה בוגרת ומעמיקה.

רעיון הגאולה כתהליך איננו חידושו של הגר"א או של רמח"ל. כבר בתלמוד הירושלמי נאמר:

"ר' חייא רבא ור' ש"בן חלפתא הוו מהלכין בהדא בקעת ארבל בקריצתה וראו איילת השחר שבקע אורה. אמר ר' חייא רבא לר' ש"בן חלפתא כך היא גאולתן של ישראל בתחילה קימעה

52 שולחן ערוך אבן העזר עם ביאור הגר"א, סימן עה, סעיף ה, ובביאור הגר"א ס"ק יז.

קימעא כל מה שהיא הולכת היא רבה והולכת - מאי טעמא? כי אשב בחשך ד' אור לי" 53
המגיד מדובנה, ידידו של הגר"א, אמר ששמע ממנו כי הגאולה העתידה מופיעה בצורה
איטית:

שמעתי מפי קדוש אדוננו הגאון החסיד מוהר"ר אליהו מווילנא זצוק"ל על מאמר הנביא
(ישעיהו נב, יב) כי לא בחפזון תצא ובמנוסה לא תלכון כי הולך לפניכם ה' ומאספכם אלקי
ישראל, כי הנה ההולך המהירות יהיה מרוצתו לאחד משני סבות, אם שהוא בורח מן הרעה
שאחריו או שהוא נמהר ונחפז לבוא למקום חפצו מה שהוא לפניו... והנה שני בחינות האלו
היו ביוצאי מצרים... אכן על גאולת העתיד יעד אותנו הנביא ע"ה שלא יהיה דבר המפחיד
שיצטרכו הגאולים לנוס וכן לא יצטרכו להיות נחפזים לבוא אל השגת הטוב המקוה.⁵⁴

כאמור, בכתבי הגר"א הגאולה אכן נתפסת כתהליך. כדברי הגר"א בפירושי לתקו"ז:

יתער ביה - דתחילה יתגלה משיח ואח"כ יתכסה ויהיה לישראל אז חבלים וצירים גדולים
וכמו שהיה בגאולה הראשונה, והענין כי תחלה יגאלו בדרגא דנוקבא כסדר המדרגות ויהא
בדינא [כלומר בחינת השמאל - והקטן יהיה לאלף] ואם יגאלו בדינא לא יהא לון [להם]
תקומה וימות מב"י, על כן יתכסה, ויצרפו אז ואח"כ יגאלו בדכורא וברחמים גדולים וכו'
ותחלה [בגאולה מצד הדין] חי אני אם לא בחימה [שפוכה אמלוח עליכם] והוא חושבן אי-די-ני
⁵⁵ כנ"ל ואח"כ תתכליל בחסד.

לגאולה יש תקופות שונות. ראשיתה במידת הדין וסופה במידת הרחמים. כדברי הפסוק:
"שבת י ירושלים ברחמים, ביתי יבנה בה". אין כאן המקום להיכנס למכלול התהליך.
עמדתו כבר על פרטי התהליך בספרי. רק אומר כי שני קוטבי התהליך, הפקידה בשמאל,
כלומר במידת הדין, כדברי רמח"ל, והגאולה בימין, כלומר במידת הרחמים, עומדים כנגד
רעיון משיח בן יוסף ומשיח בן דוד.

53 ירושלמי ברכות, פ"א, ה"א.

54 ר' יעקב מדובנא, אוהל יעקב, ירושלים תשמ"ט, שמות, פרשת יתרו, קנד-קנה. וראו דבריו שם, פרשת בא, על
הפסוק: ואכלתם אותו בחפזון, עמ' סה-סט. וראו מה שכתב על זה ר' בנימין ריבליס, תלמיד הגר"א, גביעי גביעי
הכסף, שקלוב תקס"ד, עמ' רמח.

55 כלומר, המילה "בחימה" (65) שווה בגימטריה לשם האדנות (65), שהוא השם של מידת הדין, לעומת שם הוי"ה
שהוא שם מידת הרחמים.

ואמר רבינו לבאר על פי מ"ש (ברכות לד) כל הנביאים לא נתנבאו אלא לימות המשיח כו'
ופליגא דשמואל דאמר אין בין עוה"ז לימות המשיח אלא שיעבוד גליות. ואלו ואלו ד' אלקים
חיים הם. כי ב' ימות המשיח הן היינו ימות משיח בן יוסף וזה תליא בזכות כמ"ש (סנהדרין צח)
זכו - אחישנה, ואם זכו, היה מתחיל מתחילת אלף החמישי, כמ"ש ב' אלפים ימות המשיח,
ואז אין בין עוה"ז לימות המשיח אלא שעבוד גליות, אבל עשו לא יפול בידו. ואח"כ באלף
הששי כשיבוא הזמן 'בעתה' יבא עשו עם גוג ומגוג על ה' ועל משיחו ויפלו כולם ביד משיח בן
דוד. וכשיבוא מב"ד יתקיים מ"ש בלע המות לנצח וכל יעודי הנביאים וזה נקרא לעתיד לבא.⁵⁷

בתפיסת הגר"א, ראשיתה של הגאולה היא בדרך הטבע. כפי שכתב הגר"א:
"זימין מקרבת - כמ"ש וברחמים גדולים אקבצך שיפקון בסטרא דימינא, אבל בתחילה
יתער בשמאלא, שמאלו תחת לראשי, והוא יהיה פקידה כמו שהיה בבית שני בימי כרש
ולא יצאו בו, ואח"כ יתער ימינא וז"ש לעיל בתחילה עלה במחשבה... אבל קודם הגאולה,
בונה [עולמות] ומחריבן וכו'".⁵⁸

כמו שכורש העניק ליהודים רשות לעלות לירושלים ולבנותה, כן יהיה לעתיד לבוא על-פי
הגר"א. כאמור, על-פי הגר"א, יש שתי תקופות לתהליך הגאולה. תקופת משיח בן יוסף
משמאל ותקופת משיח בן דוד מימין, כדבריו:

"כי ב' ימות המשיח הן, היינו ימות משיח בן יוסף וזה תליא בזכות ... ואם זכו היה מתחיל
מתחילת האלף החמישי כמ"ש ב' אלפים ימות המשיח ואז אין בין עוה"ז לימות המשיח
אלא שעבוד גליות"⁵⁹ אבל עשו לא יפול בידו.⁶⁰

לגאולה בדרך הטבע יש בה ניסים קטנים, שהם ניסים נסתרים, כלשון הרמב"ן, אבל בגאולה
מימין יש ניסים של ממש. כדבריו:

וז"ש דרך כוכב מיעקב - שבתחילה ידרוך בכוכבים הפשוטים ואח"כ יקום שבט - דהוא נסים
דנמשלו לכוכבא דשביט (וז"ש מתחילה יעקב ואח"כ ישראל, וכשהיו עדיין במדרגה פחותה

56 עבודה זרה ז ע"א.

57 אמרי נועם, וורשה תרנ"ט, סוף פרק א, יג ע"ב.

58 תקו"ח עם ביאור הגר"א, כו ע"א, ההדגשות שלי.

59 ע"ז ז ע"א.

60 כשיטת שמואל שהגאולה נעשית בדרך הטבע. ראו ברכות לד ע"ב. לפי הגר"א, כוונת שמואל היא לתקופת משיח
בן יוסף.

61 אמרי נועם על מסכת ברכות, וורשה תרנ"ט, יג ע"ב, ההדגשה שלי.

שע"ז מורה שם יעקב לא יעשו להם רק נסים פשוטים [שהם מצוים], אבל כשעלו למדרגת ישראל יזכו לניסים גדולים [שאינם מצוים].⁶²

אבל יש גם צרות גדולות בחלק הראשוני של הגאולה, כדברי הגר"א:

ויתעורר על ישראל אינון עקתין וכו' לפי שהוא [כלומר זמן משיח בן יוסף] בסטרא דשמאלא, וכדין - ואף את בריתי יצחק - בשמאלא ק"ץ ח"י כנ"ל, ולבתר כד יפקון וכו' בימינא וכו'. ותחילת הגאולה היא הצרות,⁶³ כמו שכתוב: אגרא דכלה דוחקא [ברכות ו ע"ב], כמו במצרים, תכבד העבודה וכו', אבל הגאולה [השלמה] בימינא.⁶⁴

המיוחד בהגותו של הגר"א הוא שיש נסיגות גם בתהליך הגאולה, ובמיוחד בין הגאולה משמאל (תקופת משיח בן יוסף) לגאולה מימין. בפסקה שהבאנו לעיל כתב הגר"א:

יתער ביה - דתחילה יתגלה משיח ואח"כ יתכסה ויהיה לישראל אז חבלים וצירים גדולים וכמו שהיה בגאולה הראשונה, והענין כי תחלה יגאלו בדרגא דנוקבא כסדר המדרגות ויהא בדינא [כלומר בחינת השמאל - והקטן יהיה לאלף] ואם יגאלו בדינא לא יהא לון [להם] תקומה וימות מב"י, על כן יתכסה, ויצרפו או ואח"כ יגאלו בדכורא וברחמים גדולים וכו' ותחלה [בגאולה מצד הדין] חי אני אם לא בחימה [שפוכה אמלוך עליכם] והוא חושבן א"ד-נ"י⁶⁵ כנ"ל ואח"כ תתכליל בחסד.

כיסוי המשיח הוא זמן של צרות והידרדרות אלא שבעקבותיו באה תקופה טובה יותר כעין ירידה לצורך עלייה: וכך כותב הגר"א על ספר חבקוק:

אשר ינוח - לימות המשיח. ליום צרה - מקודם יהי [ו] צרות: לעלות לעם יגודו - שיעלה במעלה עוד העם, דיתכסה משיח ואח"כ כשיתגלה נהי [ה] המעלה עליונה יותר.⁶⁶

62 שם, נח ע"ב.

63 ראו מגילה יז ע"ב: "ומלחמה נמי אתחלתא דגאולה היא".

64 ראו תקו"ח עם ביאור הגר"א, כז ע"א, ד"ה: "ואע"ג דאוקימנא ביה".

65 כלומר, המילה "בחימה" (65) שווה בגימטריה לשם האדנות (65), שהוא השם של מידת הדין, לעומת שם הויה שהוא שם מידת הרחמים.

66 ספר הכללים לגר"א מוילנא, כת"י בהמ"ל JTS בניו יורק 5179, בהס"ל 29976, סא ע"ב. בנוסח אחר של פירוש הגר"א לחבקוק מתואר זמן הנסיגה והכיסוי בצורה קיצונית יותר: "גזר ממכלא צאן - היינו בימי משיח בן יוסף

רעיון זה ינק הגר"א מרמח"ל שכתב:

"אבל ב' דברים צריך שתדע: שלא הוסר הסתר הפנים אלא לפני ולפנים, מקום נשמות ישראל, ולא לחוץ, מקום המשרתים והחיילים, ועוד תדע מזה בפנים. ושנית, שלא היתה הפתיחה רק לשעתה ולא עמדה תמיד אך עשתה פעולתה ועוד נסגר השער אחריה עד עמוד גואל לעולם".

רעיון הנסיגה באמצע תהליך הגאולה אומץ על ידי הראי"ה קוק, כדבריו:⁶⁷

מקובלים אנו, שמרידה רוחנית תהיה בארץ ישראל ובישראל, בפרק שהתחלת תחיית האומה תתעורר לבוא. השלוחה הגשמית שתבוא לחלק מן האומה, אשר ידמו כי כבר באו למטרתם כולה, תקטין את הנשמה ויבואו ימים אשר תאמר: אין בהם חפץ. השאיפה לאידיאלים נשאים וקדושים תחל, וממילא ירד הרוח וישקע, עד אשר יבא סער ויהפך מהפכה, ויראה אז בעליל כי חוסן ישראל הוא בקודש עולמים, באור ה' ובתורתו... הצורך למרידה זו היא הנטיה לחמירות, שמוכרחת להולד בכללות האומה... וזאת הנטיה כשתולד תדרוך בועם... והם הם חבלי המשיח... עד אשר יבוא סער ויהפך מהפכה, ויראה אז בעליל כי חוסן ישראל היא... באור ה' ותורתו.

הגר"א ותלמידיו ראו את דורם כעקבתא דמשיחא

הגר"א ראה את תקופתו כערב העידן המשיחי.

על הכתוב ב"תיקוני זוהר חדש": "והכי אחזי ליה ברמזו בסוף יומיא בגין דיהא בעי רחמי עלייהו ולא ימות משיח דאיהו מסטרא דשמאלא, ביאר הגר"א כך: "והכי אחזי - על משיח ראשון שהוא מב"י בכור שורו מסטרא דשמאל כידוע. "בד"ה: "ממלל" הדגיש: "עכשיו בסוף הימים בעקבות משיחא חוצפא יסגי"⁶⁸... ועכשיו הוא התהו. הבאנו לעיל בשם הגר"א כי הוא ראה את תקופתו כשפל הגלות. ודווקא משם מתחילה הגאולה, כדבריו:

שיהרגו כמה וכמה... ואין בקר ברפתים - היינו שיברחו ישראל מן ירושלים ומכל א"י. ביאור הגר"א על חבקוק ז ע"א, (הוצאת שמואל זאב בן משה) ירושלים תרנ"ח.

67 אורות עמ' פד; חזון הגאולה, ניו יורק תשל"ד, עמ' קמב.

68 סוטה ט, טו.

ונגד שלשה אלו, שאין בן דוד בא עד שיכלו הם מישראל, וזה מה שאמרו: נפלה לא תוסיף לנפול עוד, קום בתולת ישראל... שהנפילה תהיה עד מדריגה התחתונה שאין יכולת להיות עוד נפילה אחר זה ואז 'קום בתולת ישראל'. וכמו שנאמר [יש' נב, ב] התנערי מעפר קומי וגו', ודרשו⁶⁹ עד שגיעו לעפר ומשם עתידין להגאל. וזה שאמר: כי יראה כי אזלת יד היא גבורה. ואפס עצור הוא בתורה.⁷⁰

גם ר' חיים מוולוז'ין היה שותף בדעה זו. והוא מביא בשם רבו: "שמעתי מרבינו נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל, דרשו רז"ל נפלה ולא תוסיף לנפול שוב"⁷¹ - קום בתולת ישראל... כי עדיין היא נופלת עד שתגיע למדרגה התחתונה ולא תוכל עוד לנפול, ועתה כבר הגיע להזמן קום בתולת ישראל.⁷² יש מקום לשער שבשל ראייתו זו של הגר"א את תקופתו תקופת עקבתא דמשיחא, עלו תלמידיו ארצה כדי להכין את הקרקע לראשית הגאולה. הדבר אף משתמע מכתב השליחות של עדת האשכנזים לאחר בניין החורבה בתקצ"ו בידי דור השני לתלמידי הגר"א, וכך נכתב שם: "כי לולא ד' חפץ בנו לא הראנו את כל אלה, והביאנו אל המנוחה ואל הנחלה, סימנא מילתא, אחלתא דגאולה..."⁷³

סיכום ומסקנות

מסקנות העולות מתוך מחקריי על תורת הגאולה של הגר"א הנוגעים בנושא המאמר הנוכחי:
א. העיסוק בממד ההיסטורי של עליית התלמידים על-ידי חוקרים מסוימים הביא

69 ראש השנה לא ע"ב.

70 אדרת אליהו, עמ' 705. רעיון הנפילה עד לעפר מצוי כבר בכתבי רמח"ל, שכתב: "כי עד היות נוסת ישראל שוכבת לעפר, שהיא ברמז הקליפה, לא אפשר להמצא החיבור הקדוש". ראו מאמר הגאולה, עמ' ריא.

71 ברכות, ד ע"ב.

72 ראו אורחות חיים המכונה כתר ראש, וולוז'ין תקע"ט, פרק מאמרים ומעשיות שונות, אות יו, ההדגשות שלי. והשווה ל"תיקוני זוהר" נו ע"א, וביאור הגר"א, שם, ד"ה: "דבה הוא זמנא", וד"ה: "דמאן דנפיל".

73 ראו פ' גרייבסקי, מגנזי ירושלים, ירושלים תר"צ-תר"ץ. ההדגשה שלי. הגר"א לא היה הראשון שדיבר על עקבתא דמשיחא, וכבר הרמ"ק ור' אברהם הלוי סברו שהחל זמן הגאולה "בעתה". ראו ב' זק, "שלושה זמני גאולה באור יקר לרבי משה קורדובירו", בתוך: צ' ברוס (עורך), משיחיות ואסכטולוגיה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 281-293. הגר"א אמנם ראה בדורו את דור עקבתא דמשיחא, אבל קבע שראשית זמן "בעתה" יתחיל אחריו, כמוסבר בספרי, "עולם נסתר בממדי הזמן", עמ' 220-224, ועמ' 255-260.

לספקולציות שונות בקשר למניעי העולים שנבעו מתוך קריאתם את המקורות ההיסטוריים. ואמנם, העיסוק במשנתם של הגר"א ותלמידיו בעניין הגאולה איננו משאיר מקום לספק. יש כאן משנה ברורה וסדורה בתהליכי הגאולה, בעיתוי הגאולה, ובפרטי השלבים המוליכים עדי תוקפה זו. כמו כן, וכפי שראינו כאן ובספרי, היחס החם לארץ ישראל, החובה ההלכתית לעלות אליה בכל דור, היחס השלילי לגולה ואפילו לקיום המצוות וללימוד התורה בה, וראיית זמנם כערב הגאולה, אינם מותירים ספק באשר למניעים המשיחיים של עליית תלמידי הגר"א. קצרה ידינו במאמר הקצר הזה לפרט את פרטי התהליך של הגאולה,⁷⁴ אבל הבאנו מקורות המצביעים על המניעים המשיחיים דרך ההגות הארצי - ישראלית והמשיחית שבבית מדרשו של הגר"א.

ב. הגאולה ביהדות היא הרעיון האופטימי הקולקטיבי החשוב ביותר שיש לאנושות. זוהי אמונה בלתי מתפשרת באפשרות של תיקון עולם. מאז תקופת האר"י, ראיית הגאולה כתהליך ממעיטה בערכה של הדמות המשיחית בתהליך, אם כי לא בתפקידו, על מנת להחזיר את הדגש אל היעדים. הניסיונות הכושלים של משיחי השקר וכן הניסיונות הנשנים של תורות שונות להמליך דמות כלשהי בכל דור, מהווים נסיגה בהבנת רעיון הגאולה ופגיעה חינוכית קשה המביאה לזלזול ולרדידות בהבנת רעיון הגאולה ביהדות. בשל הטבע האנושי להערצת דמויות כריזמטיות יש נטייה לפעמים לסגת ולהחזיר את הדגש אל הדמות המשיחית חרף משנתם של האר"י, הרמח"ל והגר"א. העיסוק בתכני תהליך הגאולה מברר סוגיות אלה.

ג. רעיון הגאולה במשנת הגר"א איננו עניין שולי להגותו. להיפך, הוא עניין מרכזי שהוא פועל יוצא מתפיסתו הקבלית. כמו שרעיון תיקון העולם איננו עניין נקודתי בלבד במשנת האר"י, כן רעיון תהליך הגאולה מהווה את היעד הסופי של כל התפיסה ההיסטוריוסופית בהגותם של הרמח"ל והגר"א.

ד. הרצון להוריד מן הגר"א ומתלמידיו את הממד המשיחי הביא ליצירת "עמדות" בין תלמידיו בסוגיה. עמדות אלה אין להן על מה לסמוך והטוען למחלוקות - עליו הראיה. ה. חקר תורת הגאולה של הגר"א על תהליכיו זורק אור חדש על מחקר הציונות הדתית ושוורשי. גם אם ההוגים הראשונים של הציונות הדתית היו הרבנים יעקב ריינס, צבי קלישר, יהודה אלקלעי ושמואל מוהליבר, בסופו של דבר, מנהיגי הציונות הדתית לאחר קום המדינה אימצו את הגותם של הראי"ה קוק, הגרי"מ חרל"פ ותלמידיהם כהוגים הרשמיים של דרכם. בכך, בין בידועין ובין בלא יודעין, הם אימצו שיטות הבנויות על משנתם של הגר"א ותלמידיו. וכך ניתן להצביע על תורת הגאולה של הגר"א כקרקע

74 ראו על כך בספרי, עולם נסתר בממדי הזמן, עמ' 166-261.

שעליה בנויה ההגות הציונית הדתית של הראי"ה קוק ובית מדרשו. ההשלכות של הגילוי הזה עוד לא נתנו את אותותיהן.

1. הרמח"ל והגר"א ראו בדברי האר"י משל שיש לו נמשל, ושניהם הדגישו את הנמשל ההיסטוריוסופי, כפי שכתבתי בספרי. אלא שהרמח"ל הקדיש מקום רחב יותר בכתביו לעיסוק בנמשל, ואילו הגר"א עסק בכך במקומות בודדים. גם העיסוק בתהליכי הגאולה מופיע בכתבי הרמח"ל בצורה מסודרת ואילו בכתבי הגר"א הדברים נאמרו כפרשנות לדברי תיקוני זוהר, תיקוני זוהר חדש וספרא דצניעותא וגם במקומות אחרים, ויש צורך לארגן את הדברים ממכלול פירושו. כאן המקום להעיר עניין נוסף. החיפוש אחר הנקודה המרכזית בהגותם של הוגה קבלי שצעד בעקבות האר"י אינו עניין כמותי בהכרח אלא עניין איכותי של תפיסתו את מטרתה של העיסוק הקבלי. כל פרשן של האר"י יעסוק בהכרח בפרשנות לשונו של האר"י או ב"שפת השורשים" כלשונו של הרב קוק, בין אם הוא מאמין שהם משל ובין אם לאו. התפיסה של אותו הוגה קבלי את "מטרתה של העיסוק בקבלת האר"י" היא בעצם הבנתו את הסוד של הקבלה. לכל פרשני האר"י יש דעה בשאלה מה הוא הסוד של דברי האר"י. בהגותו של הגר"א אין ספק כי הבנת תהליכי הגאולה היא אחד הסודות המרכזיים של ספרות הזוהר המתפרשים על ידי כתבי האר"י. במקום אחר ככוונתי להרחיב נושא זה של "סודה של הקבלה" שהוא נכון גם לגבי ההוגים הקבליים שהתנגדו לתפיסה שדברי האר"י הם משל.

לסיכום, תורת הגאולה של הגר"א ענפה ומורכבת. במאמר זה רצינו להדגיש רק את האלמנט האקטיביסטי שבמשנתו ובמשנת תלמידיו. הצגנו סוגיה במשנת הגר"א השוללת כל התניה של הגאולה בדבר כל שהוא. כמו כן הבאנו לקט מקורות ביחסו של הגר"א לגלות, לארץ ישראל, ולגאולה הקרבה, על-פי השקפתם. רק דרך לימוד כתבי הגר"א ותלמידיו אפשר להבין את עליית תלמידיו ארצה ואת שאיפתם למפעל זה. משום כך מחקרים כגון אלה הם ההשלמה המיוחלת למחקרים ההיסטוריים שנעשו עד כה.